

О. Д. Кулик, ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”

ВПЛИВ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ ПОРОДЖЕННЯ МОВЛЕННЄВОГО ВИСЛОВЛЮВАННЯ НА ЗАСВОЄННЯ ШКОЛЯРАМИ СЛОВОТВІРНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Кулик О. Д.

Вплив психофізіологічних механізмів породження мовленнєвого висловлювання на засвоєння школярами словотвірної системи української мови

У статті обґрунтовано вплив психофізіологічних механізмів породження мовленнєвого висловлювання на засвоєння учнями словотвірної системи української мови. Увагу за акцентовано на механізмах говоріння, оскільки саме цей вид мовленнєвої діяльності є первинним. З урахуванням рівнів сформованості психофізіологічних механізмів говоріння учнів молодшого і середнього шкільного віку проаналізовано послідовність переходу від вивчення ними елементарних фактів словотворення до складніших.

Ключові слова: мовленнєвий розвиток, мовленнєва діяльність, говоріння, психофізіологічні механізми, словотворення, учні.

Кулик Е. Д.

Влияние психофизиологических механизмов порождения речевого высказывания на усвоение школьниками словообразовательной системы украинского языка

В статье обосновано влияние психофизиологических механизмов порождения речевого высказывания на усвоение учащимися словообразовательной системы украинского языка. Внимание заакцентировано на механизмах говорения, поскольку именно этот вид речевой деятельности первичен. С учетом уровней сформированности психофизиологических механизмов говорения учащихся младшего и среднего школьного возраста проанализирована последовательность перехода от изучения элементарных фактов словообразования к более сложным.

Ключевые слова: речевое развитие, речевая деятельность, говорение, психофизиологические механизмы, словообразования, учащиеся.

Мовленнєвий розвиток – комплексне поняття, що включає поліпшення звукової культури мовлення, інтонаційної виразності, оновлення й розширення

словникового запасу, удосконалення граматичного ладу, зв'язного мовлення і розглядається як основоположний, провідний принцип, що пронизує та об'єднує всі без винятку сторони мовленнєвої діяльності учнів. Це ще й дуже важлива умова *успішного* навчання: чим більше учень читає, слухає, переказує, тим краще розвивається його пам'ять, а, отже, легше засвоюються знання з усіх навчальних дисциплін. Той рівень розвитку мовлення, якого учень досягнув у школі, забезпечує основу для подальшого навчання, зумовлює соціальну адаптацію, професійну діяльність, бо тільки розвинене мовлення формує здатність особистості користуватися новими засобами, виражати сприйняте, передавати іншим набуті знання.

Мовленнєвий розвиток базується на теорії мовленнєвої діяльності (Л. Виготський), теорії поетапного формування розумових дій (П. Гальперін), даних психолінгвістики про співвідношення системи мови і мовної спроможності людини (О. Леонтьєв), теорії формування мовної особистості (Ю. Караулов) [1].

Мовленнєва діяльність – сукупність психофізіологічних дій організму людини, які спрямовуються на сприймання і розуміння мовлення або породження його в усній чи писемній формі – тісно пов'язана з психічною діяльністю людини, з розвитком її інтелекту, емоцій (почуттів). Види мовленнєвої діяльності не існують у чистому вигляді, адже й психологічно, і фізіологічно тісно пов'язані між собою. Однак на певному етапі навчання один із видів мовленнєвої діяльності є домінуючим. Це зумовлено вимогами інтенсифікації навчального процесу. Проте на кожному етапі мовленнєвої діяльності безперервно вдосконалюється її первинний вид – говоріння. У пропонованій науковій розвідці ми акцентуємо увагу саме на говорінні, а точніше – особливостях впливу психофізіологічних механізмів породження мовленнєвого висловлювання на засвоєння школярами словотвірної системи української мови.

Мета статті – дослідити психофізіологічні механізми породження мовленнєвого висловлювання, їх вплив на засвоєння школярами словотвірної

системи української мови, умови, яких має дотримуватися вчитель під час цього процесу.

Особливе місце в процесі розвитку й удосконалення мовлення учнів посідає формотворча і словотворча робота, уміння оперувати лексемами відповідно до завдань мовного і мовленнєвого характеру та в повсякденній комунікативній практиці. Усвідомлення значення лексеми, установлення семантичних і словотвірних зв'язків між твірними й похідними словами слугують основою для закріплення в мовній свідомості школяра відповідних понять.

Проблему засвоєння учнями словотвірної системи мови в різних аспектах досліджували: Л. Булаховський, А. Грищенко, В. Грещук, Н. Клименко, І. Ковалик, І. Кунець, Д. Баранник, Я. Закревська, М. Жовтобрюх, І. Матвіяс, Б. Кулик та ін. (лінгвістичний аспект); Б. Баєв, Л. Виготський, П. Гальперін, Д. Ельконін, О. Леонт'єв, О. Лурія, Г. Костюк, С. Рубінштейн, І. Синиця та ін. (психологічний); М. Жинкін, М. Кольцова, М. Красногорський, І. Павлов та ін. (психофізіологічний); М. Жинкін, І. Зимня, О. Леонт'єв, О. Соколов та ін. (психолінгвістичний); О. Біляєв, М. Вашуленко, Т. Донченко, С. Караман, Т. Ладиженська, М. Пентилюк, О. Хорошковська та ін. (лінгводидактичний).

Проблема психофізіологічних механізмів мовлення вперше була порушена відомим ученим М. Жинкіним. У праці „Мовлення як провідник інформації” автор зазначає, що процес мовлення – „це живий механізм, який постійно перебудовується. Його формування, перебудова і запуск відбуваються в результаті обміну повідомленнями. Це необхідно для того, щоб накопичились елементи відбору і сформувалася здатність проводити акт відбору” [2, с. 152]. Найбільш загальними механізмами процесу мовлення М. Жинкін вважає механізми прийому і видачі повідомлення, в основі яких знаходяться механізми осмислення (у єдності аналізу та синтезу, що проявляються по-різному на різних рівнях смислової обробки мовного матеріалу), пам'яті (у єдності довготривалої/постійної пам'яті та короткочасної/оперативної пам'яті) і випереджувального синтезу, без якого неможливе жодне висловлювання. Ці

процеси науковець називає внутрішніми механізмами, за допомогою яких відбувається робота основного операційного механізму, тобто механізму мовлення. Учений визначає останній як єдність двох ланок. До першої він відносить складання слів з елементів, а до другої – складання фраз із цих слів. Кожна з цих ланок, у свою чергу, складається з вибору і складання. Механізми мовлення – це складні конструкції, які є основою навчально-мовленнєвої діяльності, адже мовлення відбувається, якщо „запускається” його механізм [3, с. 38].

Усне мовлення базується на таких психофізіологічних механізмах:

- механізм відтворення (репродуктивні мовленнєві дії);
- механізми вибору, комбінування, конструювання, попередження, дискурсивності (продуктивні, які дозволяють кваліфікувати їх як творчі).

Найпростіший механізм творення слів – *відтворення* або *репродукція*. За своїм життєвим значенням мовлення має поліфункціональний рецептивно-репродуктивно-умовнопродуктивно-продуктивний характер. Механізм репродукції працює на основі пам'яті. У процесі говоріння людина репродукує більшість словоформ, словосполук, деякі фрази. Елементи репродукції складають близько 25%. Репродукція може бути повною, коли взяті з тексту слова (чи ключові фрази) залишаються без змін і використовуються для передачі нового змісту, або частковою, що передбачає передачу змісту в нових формах. Часткове використання репродукції з метою виконання мовленнєвого завдання є припустимим, проте повне відтворення як засіб контролю – малоефективне.

Механізм вибору регулює добір не тільки потрібних слів, а й відповідної граматичної структури (форми, категорії, значення).

На вибір слів впливають: 1) ситуація мовлення; 2) задум, комунікативна мета повідомлення; 3) мовний досвід мовця; 4) обставини; 5) структура ситуації; 6) психічний і фізичний стан мовця; 7) значимість повідомлення; 8) стосунки між комунікантами, їхній спільний життєвий досвід; 9) індивідуальні особливості реципієнта тощо. Повністю автоматизувати

процес вибору слів навряд чи можливо. У той же час людина, яка „добирає слова”, говорить повільно, виважено, ніби трохи затинається, її мовлення уповільнюється, створюється розрив у часі між формуванням змістової сторони висловлювання і його мовним наповненням.

На вибір граматичної структури впливають: 1) комунікативний намір; 2) асоціативний зв'язок структури з її функцією в мовленні; 3) конкретне мовленнєве завдання – щось запитати, попросити, комусь заперечити, підтвердити чи спростувати думку.

Механізми вибору і репродукування цілком залежні від *механізму комбінування*. Одиницями комбінування слугують відібрані та репродуковані мовні блоки: мовець використовує знайомі йому мовні компоненти в нових словосполученнях. Комбінування здійснюється в межах слів, словосполук і фраз. Від якості сформованості механізму комбінування залежать характеристики говоріння, такі, наприклад, як продуктивність, новизна, швидкість. Їх можна досягти лише при постійному використанні нових ситуацій у навчанні.

Механізм конструювання тісно пов'язаний з механізмом комбінування, але не ототожнюється з ним. Ситуативні умови комунікації виявляються настільки варіативними, що часто потрібне термінове переконавання стереотипів: вимовлене слово (фраза), що виникло у свідомості мовця, відхиляється на основі її неадекватності певній умові (стану слухача, планам мовця, стилю тощо). У межах словотворення механізм конструювання ґрунтується на тому, що мовець достатньо легко конструює слова, опираючись на закони будови слова. В українській мові переважна більшість слів побудована за найуживанішим, найпростішими символічними моделями будови. Механізми побудови іменників, дієслів, прикметників, прислівників, тобто тих частин мови, яким властиві й різноманітні типи морфемної структури, і розгалужене словотворення (що й дає таке нанизування складників у слові) засвідчує, що переважна більшість таких слів містить 4 плюс-мінус 1 морфема. Тобто ядро українського лексикону становлять слова, у яких 3–5 морфем. Отже,

механізм конструювання дає можливість достатньо легко дібрати синонімічні чи споріднені слова, спираючись на закони будови слова.

Механізми комбінування і конструювання роблять говоріння не тільки продуктивним, а й мовотворчим. Механізм репродукції підпорядкований механізмам вибору, комбінування та конструювання, тому в навчанні йому має відводитися відповідне місце: провідним повинен бути мовотворчий процес.

Без використання *механізму попередження* неможливе жодне висловлювання на рівні слова, речення чи надфразної єдності. Для того, щоб мовлення було логічним, укладалося в певні часові межі, відповідало меті і ситуації спілкування, мовець має передбачати те, що буде сказано далі. Механізм попередження – продукт досвіду, його потрібно розвивати цілеспрямовано під час виконання певних вправ і завдань. У змістовому плані попередження – це передбачення кінцевого результату в мовленнєвих ситуаціях. Таке прогнозування результатів допомагає мовцеві будувати висловлювання. Окрім того, механізм попередження дає можливість усунути словотвірні помилки, що мають велику частотність у мовленні, завдяки фактору, який називають „виштовхуванням помилок”. Незрозумілі за значенням слова провокують мовця до помилок в узгодженні, відмінюванні тощо, тому усвідомлення словотвірної семантики слова в конкретній ситуації та поза нею, уміння пояснювати значення похідних слів дає можливість попередити наявність словотвірних помилок у мовленні.

Механізм дискурсивності керує процесом функціонування мовленнєвого висловлювання, спостерігає за ним, тобто здійснює стратегію і тактику мовця. Цей механізм працює повністю на рівні актуального усвідомлення: 1) мовець оцінює ситуацію та мету спілкування (стратегія); 2) сприймає сигнали зворотного зв'язку (репліки співрозмовника, його невербальну поведінку) і приймає рішення „на ходу” (тактика мовлення); 3) залучає необхідні знання про предмет мови, ситуації тощо.

Рівень сформованості в учня психофізіологічних механізмів необхідно враховувати у процесі його мовленнєвого розвитку, зокрема це потрібно робити й на всіх етапах засвоєння ним словотвірної системи української мови.

Пропедевтичне ознайомлення учнів з елементами словотворення передбачено навчальними програмами ще в молодшій школі, подальше вивчення словотвірної системи відбувається в основній школі. З 5-го класу видозмінюються цілі, зміст і характер навчальної діяльності. Першочерговим завданням середньої школи є вже не процес формування основних умінь (говорити, читати, лічити, писати), а організація спільного та самостійного отримання знань, занурення у зв'язки та відношення між тими чи іншими явищами дійсності.

Виходячи з вищезазначеного та керуючись психофізіологічними особливостями учнів молодшої та основної шкіл, укладачі навчальних програм з української мови визначають рівні сформованості умінь і навичок учнів на всіх етапах засвоєння словотвірної системи мови.

I етап – молодша школа – пропедевтичний. Відповідно до чинних програм з української мови в 1-3 класах учні ознайомлюються з морфемною будовою, визначають значущі частини слова, усвідомлюють можливості творення слів за допомогою суфіксів і префіксів, знаходять відмінкові та особові закінчення, добирають і утворюють однокореневі слова, вивчають чергування звуків у коренях. У 4 класі членування слів за морфемною будовою пов'язується з формуванням міцних навичок практично використовувати ті орфографічні правила, що регулюють правопис коренів і префіксів. Вивчення морфеми готує молодших школярів до усвідомлення морфологічного способу творення слів, сприяє розвитку логічного мислення учнів, збагаченню їхнього словника, піднесенню культури мовлення.

II етап – 5 клас – основний. У 5 класі під час опрацюванням тем „Будова слова і орфографія” та „Словотвір і орфографія” школярі поглиблюють і узагальнюють теоретичні знання про різновиди морфологічного способу творення слів, удосконалюють практичні вміння й навички, ознайомлюються з

неморфологічними способами творення слів, поліпшують навички морфемного і словотвірного розборів. Усвідомлення п'ятикласниками способів словотворення та словотворчих моделей сприяє кращому усвідомленню значення слів, розширенню й поповненню їхнього словника. Окрім того, засвоєння правил про чергування голосних і приголосних у коренях слів поглиблює теоретичні знання учнів з фонетики; розуміння афіксів дає можливість усвідомити словотвірний потенціал частин мови; знання закінчень змінюваних слів створює необхідну основу для вивчення синтаксису, зокрема засобів зв'язку між словами у словосполученні й реченні.

III етап – 6-9 класи – завершальний. У 6-7 класах під час вивчення частин мови поглиблюються поняття про особливості словозміни і способи словотворення, удосконалюються навички морфемного і словотвірного розборів; у 7-9 класах під час навчання синтаксису розширюються знання про словотвірний рівень мовної системи, його одиниці, найпродуктивніші моделі творення слів в українській мові, найпоширеніші словотвірні елементи та засоби тощо, удосконалюються практичні навички.

Звичайно, жодна програма чи підручник (навіть найкращі!) самі по собі ще не дають можливості досягти високого рівня мовленнєвого розвитку. Це – складний шлях і на ньому не обходиться без помилок. К. Ушинський писав: „Грамотична правильність мовлення усного й писемного є не тільки знання, а й звичка, – досить складна й різноманітна система дрібних навичок висловлювати свої думки правильно як у мовленні, так і на письмі. Для грамотності недостатньо, щоб людина знала граматичні правила, але потрібно, щоб вона звикла миттєво застосовувати їх” [4, с. 222].

Звичка правильно розмовляти виховується шляхом своєчасного виправлення помилок. Помилки в словотворенні і словозміні (у розрізненні понять „форма слова” і „спільнокореневі слова”; визначенні морфемної будови слова, особливо в тих випадках, коли звуко-буквенний вигляд кореня змінюється внаслідок чергування звуків; розмежуванні твірної основи і кореня; визначенні афіксів; сплутування словотвірного і морфемного розбору тощо).

М. Жинкін пояснює складним механізмом словотворення. Слова утворюються шляхом своєрідної семантичної конденсації й мисленнєво-мовленнєвий процес, що відбувається при цьому, недоступний для безпосереднього спостереження. Під час засвоєння учнями словотвірної системи української мови доцільним є моделювання тих словотвірних процесів, що доступні для спостереження.

Ураховуючи рівні психофізіологічних механізмів породження мовленнєвого висловлювання на різних етапах формування й розвитку особистості учнів, необхідно дотримуватися послідовності в переході від елементарних фактів словотворення до складніших.

Елементарними явищами словотвірної системи української мови дитина оволодіває ще в дошкільному віці: в молодшому і середньому – системою словозміни (відмінюванням, дієвідмінюванням), а в старшому – способами словотворення. Більш складними – у молодшому шкільному віці, найскладнішими – в основній школі.

Першочерговим завданням вивчення будови слова і словотворення в основній школі є усвідомлення учнями різниці між словозміною і словотворенням, розрізнення морфологічних і неморфологічних способів творення слів, поглиблення знань про зв'язок словотворення з лексикою і морфологією. Учні мають зрозуміти, що в результаті словотворення з'являється слово з новим лексичним значенням, що кожне нове слово оформляється як та чи інша частина мови, що в системі кожної частини мови є свої особливості словотворення. Слід брати до уваги реально існуючі словотвірні зв'язки і властиві слову граматичні форми, а також послідовність словотвірного процесу, у результаті якого в мові з'являється слово.

Отже, розвиток мовлення школярів у процесі засвоєння словотвірної системи української мови буде ефективним, якщо вчитель: 1) ураховуватиме психофізіологічні механізми породження мовлення, що забезпечують реалізацію мовленнєвого акту на знайомому матеріалі з використанням комунікативно спрямованих одиниць висловлювання; 2) добиратиме матеріал, що ґрунтуватиметься на уявленнях учнів про структуру мовленнєвої

діяльності; 3) орієнтуватиметься на розвиток розумових здібностей учнів; 4) ураховуватиме чинники їхньої пам'яті (оперативної, короткочасної й довготривалої); 5) обмежено використовуватиме все те, що введено тільки на рівні оперативної й короткочасної пам'яті; 6) уникатиме монотонності; 7) ураховуватиме зміну діяльності учнів (пізнання, відтворення, застосування).

Перспективи подальших розвідок вимагають з'ясування психофізіологічних механізмів аудіювання в процесі відтворення словотвірних моделей учнями основної школи.

Література

1. **Федчик В. А.** Теорія мовленнєвої діяльності як основа методики розвитку мовлення : [Електронний ресурс] / Федчик В.А. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/22_NIOBG_2007/Philologia/20doc.htm.

2. **Жинкин Н. И.** Речь как проводник информации / Жинкин Н. И. – М. : Наука, 1982. – 159 с.

3. **Жинкин Н. И.** Механизмы речи / Жинкин Н. И. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 370 с.

4. **Ушинський К. Д.** Вибрані педагогічні твори : в 2-х томах / Ушинський К.Д. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. I. – 348 с.

Kulyk O. D.

Effects of psychological-physiological mechanisms inducing speech acts on adoption of the ukrainian language word-building system by pupils

The article substantiates the effects of psychological-physiological mechanisms inducing speech acts on adoption of the Ukrainian language word-building system by pupils. Attention is focused on mechanisms of speaking as this kind of speech activity is a primary one. With account of the degree of formation of psychological-physiological mechanisms of speaking in pupils of primary and middle school age, the article analyzes the sequence of transition from learning basic facts of word-building to mastering more complicated aspects. It proves that speech development of pupils in the course of adoption of the Ukrainian language word-building system will be effective if the teacher: 1) takes into account the psychological-physiological mechanisms inducing speech which ensure realization of a speech act based on well-known material with the use of communicatively stressed units of utterance; 2) selects material based on the pupils' ideas of the structure of speech activity; 3) is

geared to development of intellectual abilities of the pupils; 3) considers their memory factors (operative memory, short-term memory, and long-term memory); 4) uses, within certain limits, all that has been put in at the level of operative and short-term memory only; 5) avoids monotony; 6) takes into account the change of pupils' activity (cognition, reproduction, application).

The author provides sound arguments to the effect that during the pupils' adoption of the Ukrainian language word-building system one should take into account the word-building connections existing in reality and the grammatical forms inherent to a specific word, as well as the sequence of the word-building process which results into emergence of a new word.

Key words: speech development, speech activity, speaking, psychological-physiological mechanisms, word-building, pupils.

Відомості про автора

Кулик Олена Дмитрівна – кандидат педагогічних наук, в.о. доцента кафедри української лінгвістики і методики навчання ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”. Основні наукові інтереси зосереджені навколо проблеми мовленнєвого розвитку учнів 5-9 класів у процесі засвоєння словотвірної системи української мови.

Стаття надійшла до редакції 08.01.13

Прийнято до друку 26.04.13